

Tautosakos darbai 69, 2025, p. 13–31
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.25.69.01>

„Gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė?“ Kolaboravimo (ne)prisiminimai ir šeimos kartų atminties darbas

LIUCIJA VERVEČKIENĖ

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas

<https://ror.org/03nadee84>

liucija.verveckiene@tspm.vu.lt

<https://orcid.org/0000-0002-9572-1809>

SANTRAUKA. Straipsnyje permąstomas kolektyvinės atminties ir atminties šeimose santykis kolaboravimo su sovietiniu režimu klausimų kontekste, pristatomos teorinės ir metodologinės prielaidos, padedančios analizuoti šešiolikos Lietuvos šeimų trijų kartų – senelių, menančių visą sovietmetį, tėvų, sovietmečiu gimusių ir augusių, ir anūkų, augusių po „lūžio“, 1990-ųjų, – simbolinį atminties darbą. Tekste akcentuojami būtent (numanomo) kolaboravimo klausimai, kylantys šeimos nariams reflektuojant sąlyčio su partizaniniu karu (1944–1953) bei tiesioginio ar netiesioginio susidūrimo su sovietinėmis saugumo struktūromis patirtį. Remiamasi prielaida, kad artimieji susiduria su dominuojančia, kolektyvinėje atmintyje glūdinčia okupacinio, represijomis grįsto režimo samprata ir pagal ją sprendžia, kaip derėtų prisiminti ir vertinti šią praeitį. Prisiminimai, susiję su kolaboravimo klausimais, verčia skirtingas šeimos kartas permąstyti patirtį ir laikysenas, šiuolaikinių jų vertinimą, o jaunosius šeimos narius – reflektuoti, „kurioje pusėje“ buvo jų giminaičiai. Analizė leidžia geriau suprasti šiuolaikines viešosiose diskusijose svarstomų kolaboravimo su sovietiniu režimu klausimų daugiasluoksniškumą ir sudėtingą skirtingų atminties lygmenų sandirą, reikalaujančią praeities liudininkus ir jų palikuonis atlikti sudėtingą atminties darbą.

RAKTAŽODŽIAI: kolaboravimas, atmintis, šeimos kartos, sovietinis režimas, atminties darbas.

“Maybe They Really Were Collaborators and Got Attacked?” (Non)recollections of Collaboration and the Memory Work of Different Generations in the Families

ABSTRACT. The author of the article discusses the relationship between collective memory and memory in the families in the context of issues of collaboration with the Soviet regime, presenting theoretical and methodological assumptions that enable the analysis of

Received: 18/04/2025. **Accepted:** 05/06/2025

Copyright © Liucija Vervečkienė, 2025. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

the symbolic work of memory performed by three generations in sixteen Lithuanian families – grandparents who remember the entire Soviet era, parents who were born and raised during this period, and grandchildren who grew up after the “break” in the 1990s. The text emphasizes issues of (implied) collaboration that arise when family members reflect on their experience of contact with the partisan war (1944–1953) and direct or indirect confrontation with the Soviet security structures. It is based on the assumption that family members encounter dominant meanings of the occupation and the repression-based regime, embedded in the collective memory and indicating how this period of the past should be remembered and evaluated. Memories related to collaboration issues force different generations to rethink their experiences and attitudes, their current assessment of them, and young family members to reflect “which side” they were on. The analysis allows us to better understand the multi-layered nature of the issues of collaboration with the Soviet regime discussed in public debates today and the complex intersection of different levels of memory, which requires witnesses of the past and their descendants to perform complex memory work.

KEYWORDS: collaboration, memory, generations of the family, Soviet regime, memory work.

ĮVADAS

Sovietinio režimo atminties, materialijų ir nematerialijų jos tarpininkų (muziejų, memorialų, paminklų, atmintinų dienų ir kt.) reprezentuojamų pasakojimų turinys bei implikacijos valstybės ir valstybingumo raidai Lietuvoje tampa nenuilstamų atminties diskusijų objektu, ypač po 2022 m. vasario – Rusijos plataus masto karo Ukrainoje pradžios. 2023 m. gegužės 1 d. įsigaliojęs Lietuvos Respublikos draudimo propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas įstatymas, populiariai dar vadinamas desovietizacijos įstatymu, numato „apsivalymą“ nuo autoritarinius ir totalitarinius režimus reprezentuojančių materialijų ir nematerialių objektų, nurodo tam tikrą santykio su sudėtinga praeitimi raidos kryptį. Diskusijose išskylantis kolaboravimo su buvusiu okupaciniu režimu klausimas viešai svarstomas nuo pat 1990-ųjų ir dar kiek anksčiau, o įvardijimas kolaborantu tiek Atgimimo metais, tiek šiandieniniame geopolitinių įtampų kontekste gali tapti politiniu nuosprendžiu. Mokslinės pastangos geriau paaiškinti kūrėjų, intelektualų laikyseną sovietmečiu ir po 1990-ųjų (Putinaitė 2007; Ivanauskas 2014; Satkauskytė 2015; Klumbys 2021) brėžė tam tikrus jos interpretacijų riboženklis. Daugiasluoksnė kolaboravimo su sovietiniu režimu (ar veikiant sovietiniam režimui – niuansai čia svarbūs) sąvoka, apimanti politinį, moralinį ar teisinį lygmenis (Šutinienė 2011; Apor, Horváth, Mark 2017; Narvselius, Grinchenko 2018; Ciobanu 2019; Klumbys 2021: 6), pasitelkiama ankstesnėms žmonių laikysenoms ir elgsenoms permąstyti.

Interpretacijų susidūrimas, skirtingų visuomenės grupių reakcijos – pavyzdžiui, blokuojamos įpaminklinimo iniciatyvos, kvestionuojami nacionalinio ir savivaldybių lygmens atminties komisijų sprendimai ir jų prielaidos – liudija *kolaboravimo* sąvokos nevienareikšmiškumą. Į šiuos procesus straipsnyje žvelgiama iš atminties studijų perspektyvos, analizuojant, kaip komunikacinėje atmintyje, kasdieniauose pokalbiuose tiesiogiai ar netiesiogiai reflektuojamas šeimos narių susidūrimas su

kolaboravimo apraiškomis sovietmečiu, kaip skirtingos kartos šiandien suvokia ir vertina kolaboravimą. Remiamasi prielaida, jog valstybės galia priminti, sureikšminant tam tikras praeities versijas reprezentuojančius pasakojimus, sąveikauja su tuo, kaip prisimena patys laikotarpio liudininkai – kitaip tariant, kokios reikšmės konstruojamos komunikacinėje atmintyje (Welzer, Lenz 2007; Assmann 2011; Welzer 2010; Haag 2016; Žilinskienė 2015, 2020; Švaričkova Slabakova 2021; Nugin 2021). Be to, atminties procesuose dalyvauja kartos, jau nebeturinčios sovietinio režimo patirties, brendusios ir ėmusios socializuotis po 1990-ųjų „lūžio“, susidūrusios su skirtingų atminties tarpininkų palaikomu lietuvių kovos ir kančios (Budrytė 2018, 2021) pasakojimu. Apmąščius, kaip atminties politikos objektu tapusi praeitis įreikšminama tarp artimųjų, kaip skirtingų šeimos kartų prisiminimuose konstruojamos kolaboravimo reikšmės, galima geriau suprasti atminties politikos sprendimų kontekstą bei platesnį poveikį, suvokti „karštųjų“ klausimų – pavyzdžiui, dėl intelektualinio sovietmečio palikimo – aplinkybes.

Metaforiška *atminties darbo* (Kuhn 1995, 2010; Olick 2016) sąvoka leidžia geriau suprasti, kaip skirtingų vienos šeimos kartų atstovai bando suderinti artimųjų pasakojimų bei kolektyvinės atminties lygmeniu sudėtingai praeičiai (sovietmečiui) priskiriamas reikšmes, interpretuoti savo ir šeimos narių santykį su ta praeitimi. Teorinės ir metodologinės įžvalgos, susijusios su kolektyvinės ir komunikacinės atminties ryšiu, skirtingų kartų atliekamu atminties darbu, permąstant savo ar vyresniųjų šeimos narių susidūrimą su kolaboravimo fenomenu, straipsnyje iliustruojamos kokybinio interpretacinio tyrimo, atlikto 2018–2020 m. ir įtraukiančio šešiolika Lietuvos šeimų, medžiaga.

Straipsnio kontekste visų pirma aktualūs artimųjų santykio su saugumo struktūromis klausimai – ar vyriausių šeimos kartų partizaninio karo prisiminimuose esama numanomo ar tiesiogiai minimo kolaboravimo dėmens. Kokybinei interpretacinei analizei atlikti buvo pasitelkti šeimos – trijų kartų atstovų – pokalbiai ir atskiri pusiau struktūruoti interviu su jaunosios kartos atstovais, neturinčiais gyvenimo sovietmečiu patirties. Šeimų pokalbiai vyko dar iki 2022 m. plataus masto invazijos į Ukrainą, taigi lyg ir nebuvo veikiami naujausių atminties politikos lauko diskusijų, tikėtina nebent nedidelė kokybinė jaunosios kartos po „lūžio“ pasitelkiamų atminties darbo strategijų slinktis ar plėtra.

TEORINIAI RĖMAI: KOLEKTYVINĖ IR KOMUNIKACINĖ ATMINTIS, NUKENTĖJIMO IR KOVOS PASAKOJIMAI BEI ATMINTIES DARBAS

Bandant įvardyti procesą, jaunosios kartos išgyvenamą svarstant apie artimųjų praeitį kolektyvinės atminties kontekste, verta pasitelkti Annettės Kuhn (1995, 2010)

siūlomą atminties darbo (angl. *memory work*) sampratą. Ji analizuoja santykį su šeimos albumu kaip praeities reprezentacija. Tačiau atminties darbu galėtume laikyti ir kitokio pobūdžio susidūrimą su artimųjų prisiminimais apie netolimą praeitį, bandymą suprasti jų patirtį ir poelgius. Jeffrey Olickas, tyrinédamas atminties darbą valstybės lygmeniu, mato jį kaip didelio masto bendruomenės bandymą apibrėžti ryšį su praeitimi, savo vietą jos atžvilgiu, laiko tėkmėje. Tiek šeimos kartos, neturėjusios tiesioginės sovietmečio patirties, tiek vyresnių kartų – sovietmečio liudininkų – atmintyje veikia minėtieji struktūrinio lygmens pasakojimai apie auką, nukentėjimą bei kovą už laisvę, implikuojantys tam tikras moralines teisingo anuometinio elgesio kategorijas. Jų kontekste interpretuojami savo artimųjų poelgiai, pasirinkimai ir vertinimai. Kai kolektyviniame lygmenyje su sovietiniu režimu visų pirma siejamos negatyvios okupacijos reikšmės, o komunikacinės atminties (Assmann 2011) erdvėje pasitelkiami jas kvestionuojantys arba paneigiantys pasakojimai apie artimųjų patirtį, jaunosios kartos atstovams iškyla poreikis ne tik svarstyti, kaip prisiminti laikotarpį, bet ir suprasti, kodėl reikšmės skiriasi.

Grįžtant prie kolektyvinės atminties turinio ir visuomenės, išgyvenusios „lūžį“, matyti, kad sovietinio režimo aukų prisiminimai, nukentėjusiųjų atmintis turėjo didžiulės svarbos atkuriant valstybingumą. Juos išryškinant buvo deramai pagerbti kentėję, žuvę ar persekioji žmonės, negana to, aukų atmintis (tiek autobiografiniai prisiminimai, memuarų publikavimas, tiek paminklų, atminties vietų ir minėjimo praktikų kūrimas) atliko svarbią atkurtos valstybės simbolinio konsolidavimo funkciją – aiškiai pagrindė sovietinio režimo netinkamumą, represyvumą ir poreikį nuo jo išsivaduoti. Atgimimo laikotarpiu įvairi sovietų vykdytas represijas viešinti veikla, pavyzdžiui, tremtinių prisiminimų publikavimas, kaip teigia Violeta Davoliūtė (2015: 135), liudijo gerai apgalvotas pastangas konstruoti Lietuvos tapatumą ir veikė kaip socialiai konsoliduojantis, politiškai mobilizuojantis veiksnys. Estijos tremtinių pasakojimus, pasirodžiusius per *perestroiką* ir vėliau, Tiina Kirss vadina kolektyvinio tautos kentėjimo refleksijomis, padėjusiomis žmonėms „atkurti prarastą istoriją“ (2005: 18). Tuo iš principo paremtas ir Sąjūdžio pasakojimas, liekantis svarbus ir įpusėjęs ketvirtajam atkurtos Nepriklausomybės dešimtmečiui. Alvydas Nikžentaitis, analizuodamas Sąjūdžio pasakojimą ir šiandieninę jo reikšmę, išvelgia savotišką įstrigimą anuometinėje laisvės atgavimo ir Nepriklausomybės atkūrimo akimirkoje (Merkinaitė 2021). Vienu iš Lietuvos atminties kultūros bruožų jis laiko visišką komunistinio laikotarpio atmetimą.

Ne tik kōvos už laisvę, bet ir kitoks – neginkluotasis – pasipriešinimas dabar vis įvairiau reprezentuojamas materialiai. Žiūrint į akademinę tyrimų lauką, platesnį nei atminties studijos, nepaklusimas sistemai – ar tai būtų organizuotas grupės pasipriešinimas (ginkluotoji rezistencija), ar disidentų veiksmai, ar kiti judėjimai ir sambūriai – tampa svarbus, kolektyviniu lygmeniu prisideda

prie pasipriešinimo konfliktinėje praeityje, nepaklusimo reikšmės stiprinimo. Pavyzdžiui, Sąjūdžio ištakas nagrinėjančioje studijoje (Ramonaitė, Kavaliauskaitė 2011) atkreipiamas dėmesys į įvairaus pobūdžio visuomenės organizavimąsi ir nepaklusnumą sovietmečiu, vėliau turėjusį įtakos kuriantis Sąjūdžiui, galiausiai žengiant prie Nepriklausomybės atkūrimo. Tai galima laikyti poslinkiu nuo pabrėžtinės aukos prie kovojusiojo, pasipriešinusiojo, nesitaikščiusio su ydingu režimu pasakojimo.

Kai kolektyviniu lygmeniu siekiama pabrėžti, aktualizuoti priešiniamsi okupantams, pastanga prisiminti save kaip nepaklususius autoritariniam ar totalitariniam režimui nėra neįprastas būdas užmegzti santykį su prieštaringa praeitimi. Pavyzdžiui, priešinimosi hitlerinei okupacijai motyvas svarbus šiandieninėje Prancūzijoje, pasipriešinimo simboliai gerai įsitvirtinę šiek tiek mitologizuotuose pasakojimuose, kurie, anot Roberto Gildea (2006), dalyvauja Prancūzijos kolektyvinėje, nacionalinėje atmintyje. Nerija Putinaitė dar 2007 m. atkreipė dėmesį į įvairaus pobūdžio strategijas, pasitelktas žmonių, einančių aukštas pareigas jau atkūrus Nepriklausomybę ir reflektuojančių ankstesnę savo veiklą ar tarnybą (2007: 254). Pavyzdžiui, akcentuojamas maištavimo prieš centrinę valdžią motyvas, prisimenamas nepritartimas ir įvairaus pobūdžio konfrontacijos su „nesąžiningaisiais“.

Baltijos šalims (bet tai galioja ir platesniam regionui) sudėtinga mąstyti apie kolaboravimo mastą, nes čia giliai išsisknijusi sovietinio režimo, kurio visuomenė nepriėmė ir nuo kurio siekė išsivaduoti, kaip primesto samprata (Zake 2017; Kratzek 2022). Dominuojančios pasipriešinimo ar neprisitaikymo reikšmės tarsi į užribį nustumia „nepatogią“, daug klausimų keliančią kitą elgesio spektro pusę, kur atsiduria kolaboravimas su režimu. Vis dėlto atminties diskusijose, ypač svarstant apie sovietmečio atminties politikos relikтус, šie klausimai aptariami – pavyzdžiui, netylančiuose ginčuose apie poetės Salomėjos Nėries politinę laikyseną per pirmąją sovietinę okupaciją.

Straipsnyje remiamasi prielaida, kad šeimos narių prisiminimuose kolaboravimo klausimai yra svarstomi, o šių svarstymų turinys tam tikra prasme atskleidžia viešųjų diskusijų diapazoną, formuoja tam tikrą atsaką joms, persvarstant, kurioje pusėje veikė šeimos nariai, ypač ėję aukštas pareigas įvairaus lygmens sovietinio režimo struktūrose.

METODOLOGINIAI ASPEKTAI: PASAKOJIMAS IR PERPASAKOJIMAS

Straipsnio metodologinė logika bendrąja prasme remiasi pasakojimo ir perpasakojimo principu, pasitelktu dar psichologijos disciplinos atstovo Frederico Bartletto (1932), eksperimentavusio ir siekusio konceptualizuoti nuo sociokultūrinės

aplinkos priklausantį prisiminimo procesą ir patį prisiminimą kaip konstruklą. Haroldo Welzerio su kolegomis (2005, 2010) parašyti tekstai, grįsti šiuo principu, remiasi būtent klasikiniais F. Bartletto tyrimais ir jo plėtotą schemų teorija, susijusia su prisiminimo procesu kaip socialiniu. Kitaip tariant, mes įsidėmime tai, kas atitinka mūsų sampratą, jau suformuotą istorinio, kultūrinio, socialinio gyvenamojo konteksto. Kaip parodė jo ne vienus metus vykdyti eksperimentai, net išgirdę pasakojimą svetimame kultūriniame kontekste mes jį prisiminsime ir paprašyti perpasakosime taip, kad jis atitiktų šiandienines kultūrinės, socialines normas. Šį principą H. Welzeris vėliau pritaikė tirdamas Holokaustą ir nacių laikotarpio prisiminimus Vokietijos šeimose: palikuonių kartos bandė atkurti senelių pasakojimus apie patirtį nacmečiu.

Atliekant straipsnyje pristatomą tyrimą vokiečių tyrėjų principai buvo adaptuoti analizuojant skirtingų Lietuvos šeimos kartų prisiminimus bei jaunosios kartos, brendusios po 1990-ųjų, perpasakotą senelių gyvenimo istoriją. Biografiniai metodai derinti su pusiau struktūruotais anūkų kartos atstovų interviu. Senelių ar prosenelių buvo prašoma papasakoti savo gyvenimo istoriją. Šie pateikėjai dar turėjo gyvenimo tarpukariu patirties – tik trys iš jų buvo gimę Antrojo pasaulinio karo ir ankstyvojo pokario metais. Tad pasitelkiamas senelių gyvenimo istorijos iki „lūžio“ pasakojimas, apimantis maždaug 50 metų, integruojantis prisiminimus iki Antrojo pasaulinio karo. Būtent dėl šios priežasties, atsižvelgiant į genealoginį šeimos kartų išsidėstymą, svarbus senelių kartos pasakojimas: šie žmonės turėtų turėti viso laikotarpio iki 1990-ųjų „lūžio“ prisiminimų. Tėvų kartos atstovų, gimusių ir augusių sovietmečiu, taip pat prašyta pasidalinti laikmečio prisiminimais. Atskirai susitikus anūkų buvo prašoma perpasakoti senelių gyvenimo istoriją, paskui atsakyti į pusiau struktūruoto interviu klausimus: ar šeimoje gausu pokalbių apie praeitį, kokia jų tematika, ar domimasi istorija, lankomasi muziejuose, dalyvaujama minėjimuose, kaip istorija dėstoma mokykloje. Perpasakojimo principas leido suprasti, kaip jaunosios kartos atstovai bando įprasmiti senelių patirtį platesniame kolektyvinės sovietmečio atminties kontekste, kaip sureikšmina, nureikšmina ar nutyli su kolaboravimo veikla ar laikysena galimus susieti pasakojimo elementus.

Kokybiniame interpretaciniame tyrime dalyvavo senelių ir prosenelių kartos atstovai, gimę 1926–1946 m., tėvų kartos atstovai, gimę 1951–1972 m., bei anūkai, gimę 1982–2002 metais. Vyriausios kartos pateikėjų gyvenimo sovietmečiu trajektorija varijavo nuo sudėtingos tremties patirties ir sunkumų iš jos grįžus iki sėkmingos karjeros valdžios struktūrose. Tarp tyrime dalyvavusių vyriausios kartos atstovų esama žmonių, kuriuos galima laikyti ėjusiais svarbias pareigas TSKP Centro komiteto ir Ministrų Tarybos struktūrose, mokslo tyrimų institutuose, „respublikinės reikšmės“ įstaigose, teismų sistemoje, aktyviai siekusiais profesinės

karjeros. Taip pat įtraukti pateikėjai, dirbę vietos lygmeniu, – pavyzdžiui, mokyklų direktoriai, mokytojai. Tyrime dalyvavo ir dviejų kolūkių pirmininkų šeimų nariai. Viena pateikėja dirbo fabrike, viena – kolūkyje, dvi – aptarnavimo sektoriuje. Dauguma vyriausios kartos atstovų turėjo gyvenimo pokario kaime patirties, jų pasakojimuose išryškėjo išgyventas sąlytis su partizaniniu karu. Atkreiptas dėmesys į išsilavinimo požiūriu heterogeniškos grupės – tėvų kartos – atstovų, sovietmečiu ėjusių skirtingas pareigas, nupasakotą sovietmečio ir „lūžio“ metų patirtį.

Didžioji dalis anūkų kartos atstovų buvo įgiję aukštąjį išsilavinimą ar jo siekė, vienas buvo įgijęs vidurinį išsilavinimą, du dar mokėsi mokykloje. Šie bruožai kiek apriboja pateikėjų įvairovę, tačiau žmonės buvo gimę ir baigę mokyklą skirtingose vietose. Tai svarbu mąstant apie įvairių kolektyvinės atminties tarpininkų (Erl 2011) prieinamumą: didžiųjų miestų gyventojai turėjo daugiau galimybių lankytis muziejuose ar centrinėse atminties vietose, o mažesnių miestelių ar kaimų moksleiviai veikiausiai augo kolūkių griūties peizaže, susidurdavo su vietos lygmens įamžinimo iniciatyvomis.

Atliekant interpretacinės analizės žingsnius kiekvienoje šeimoje buvo identifikuoti teminiai pjūviai, atsiskleidžiantys senelių, tėvų ir anūkų kartos pasakojimuose ir perpasakojimuose apie praeitį. Buvo bandoma nustatyti kokybines sąsajas, sąveikas, susikuriančias anūkų kartai interpretuojant kurį nors artimųjų pasakojimo elementą (įvykį, procesą ar jų vertinimą) pagal tai, kaip laikotarpį iki „lūžio“ perteikia kolektyvinio lygmens reprezentacijos. Kitaip tariant, artimųjų praeities įprasminimas čia suvokiamas kaip artimųjų ir kolektyvinio lygmens konstruojamų reikšmių sąveikos rezultatas. Toliau siekiama išsiaiškinti, koku būdu ta sąveika klostėsi (kliaujamasi vadinamąja abdukcine logika, arba geriausio paaiškinimo išvedimu; Mackonis 2009). Antruoju etapu buvo pasitelktos visos šeimos sąveikos ir bandyta suprasti, kiek jos veikia individualiais atskirų šeimų atvejais, o kiek persidengia, leidžia identifikuoti bendresnio pobūdžio atminties darbo bruožus. Laikomasi prielaidos, kad atminties darbą dirba ir komunikacinės bei kolektyvinės atminties reikšmes suderinti bando ne tik jaunoji karta. Tiek senelių, tiek tėvų karta, konstruodama pasakojimus, interpretuoja savo patirtį remdamasi šiandieniniu dominuojančių reikšmių lauku.

Šiame straipsnyje analizuojami tie šeimos narių pasakojimų ir pokalbio aspektai, kuriuose atsispindi kolaboravimo nuojauta, požiūris į įtariamuosius kolaboravimu, skirtingų šeimos kartų tam teikiama reikšmė – sustiprinimas ar kolizija. Kolaboravimo tematika atsiduria ties dviem ryškesniais teminiais pasakojimų pjūviais – partizaninio karo patirtimi bei vėlesniu susidūrimu su saugumo struktūromis (plačiąja prasme).

PARTIZANINIS KARAS, PARTIZANAI, VIETINIAI IR BANDYMAS SUPRASTI

Ginkluotojo pasipriešinimo epizodai vyriausios kartos gyvenimo istorijoje ir jų atsiradimas anūkų pasakojimuose – vienas sudėtingesnių teminių pjūvių, jame galima išskaityti ir kolaboravimo apsvaistymą. Partizanams daug dėmesio skiriama šeimų pokalbiuose, pasakojimai apie juos reprezentuoja svarbius gyvenimo istorijos posūkius, ypač itin tragišką patirtį tiesiogiai su partizanų ir juos persekiojančiųjų veikla susidūrusiose šeimose. Tačiau partizanai figūruoja ir mieste augusių senelių, kurie aktyvios kovos regionuose lankėsi tik protarpiais, pasakojimuose. Kolektyvinės atminties lygmeniu išvystytume vis nuosekliau kuriamą herojinį pasakojimą, vietomis įgyjantį mito bruožų: partizanai regimi kaip kovotojai už laisvę, jų figūros tarsi atitrūksta nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos, pokario ir tampa apibendrintu kovos už laisvę simboliu, o „miško brolių“ sąvoka įgyja bendresnę reikšmę – tai „visų mūsų broliai“.

Kita vertus, kolektyviniu lygmeniu partizanas, laisvės kovotojas, įgyja vis aiškesnių, žmogiškų bruožų, jis gali dvejoti, bijoti, bet siekti laisvės. Prie šio proceso prisideda vykdomos partizanų paieškos, atpažinimo ekspertizės, vienijančios gausias mokslininkų ir atminties praktikų pajėgas, aktyvi partizanų dienoraščių, prisiminimų, kūrybos leidyba, dokumentinių filmų kūrimas ir sklaida, pėsčiųjų žygiai aplankant kovos ir slapstymosi vietas. Temos reikšmingumą liudija vis gausesnė istoriografija bei atminties studijos (Pocius 2009; Jurkutė 2015; Petrauskienė 2017; Vaitkevičius, Petrauskienė 2019; Kripienė 2020; Ėmužis 2020; Streikus 2022; Paskočiūmaitė 2022; Vervečkienė 2024), gausūs tyrimų viešinimo visuomenei renginiai. Partizanų atmintį plačiau prasmė, arba „istorinę atmintį“, valstybės institucijos laiko priešišku šalių propagandos taikiniu, informacinio karo objektu (Vaišnys et al. 2017). Tyrėjai pastebi bendresnio pobūdžio atminties saugumizacijos tendenciją Vidurio ir Rytų Europos regione po 2014 m. Krymo aneksijos ir tai sieja su ontologinio nesaugumo fenomenu (Rimaitė-Beržiūnienė 2022; Budrytė, Resende, Becker 2020; Mälksoo 2015, 2021). Atminties plotmėje toks sugrėsminimas (angl. *securitisation*) prisideda prie tolesnės herojinio pasakojimo raidos: vėl puolama, reikia ginti, šįkart – partizanų atminimą.

Moralinės gairės, nustatančios, koks elgesys partizaniniame kare buvo teisingas ir koku galima didžiuotis, šeimos pasakojimuose meta kolaboravimo šešėlį ant kitokių žmonių pasirinktų veikimo būdų, kurių neapima „teisingo elgesio“ samprata. Kyla ir klausimų apie veikėjus, vaidmenis: kas partizanų kovos kontekste buvo „kiti“ žmonės, greta kovotojų ir jų rėmėjų? Ten, kur senelių ar prosenelių pasakojimuose apie pokarį atsiranda pasakojimų apie pralietą kraują, suklūstama bandant suvokti, kurioje pusėje buvo artimieji, kaip elgėsi. Kai herojai, partizanai priešinami okupantams ir jų talkininkams, o laisvės siekis – žiauriam numalšinimui, artimieji,

bandydami pagal šias priešpriešas suvokti, kur reikėtų lokalizuoti tuo metu gyvenusių senelių ar prosenelių patirtį, susiduria su nuosekliai neartikuliuotu kolaboravimo šešėliu. Jei seneliai prisimindami aktyviai neišreiškia paramos partizanams, ar tai reiškia, kad jie buvo toje kitoje, okupantus rėmusioje, pusėje? Bandant suprasti, kas buvo kas, viskas lieka nebeaišku – o gal ir patys vaidmenys keitėsi laikui bėgant.

Kaip matyti, dar senelių pasakojime, siekiant skausmingą pokario patirtį sugre-tinti su herojiniu pasakojimu apie partizanus, renkamas savo prisiminimus susie-ti su kolektyviniu lygmeniu konstruojamu pasakojimu – pasitelkiami vietos bei skirtingų istorijos tarpinių argumentai. Bandoma atsispirti nuo istorikų siūlomos periodizacijos (tik pastarojoje skiriami ne du, o trys partizaninio karo etapai), įvardijami „geri“ partizanai, pasipriešinimo pradžioje kovoję iš idėjos, patriotizmo, ir „blogi“, kurių veiksmai vėliau virto banditizmu. Panašią periodizaciją pasitelkia ir anūakai, tik jie labiau linkę išryškinti motyvų eiti „į mišką“ įvairovę skirtingu metu.

Vieta pasakojimuose svarbi dviem požiūriais. Pavyzdžiui, seneliai neretai pa-brėžia, jog partizanai ar juos persekiojantys sribai buvo „ne iš čia“, o iš „gretimo kaimo“. Būtent skirtingų geografinių vietovių motyvas leidžia trečiajai kartai gre-tinti partizanų kovos reikšmes, ateinančias iš skirtingų atminties lygmenų. Jis taip pat leidžia pernelyg nenutolti nuo herojinio pasakojimo, o į patriotiškos kovos už laisvę paveikslą įterpti faktą, kad kai kuriose vietovėse nukentėjo nekalti vietiniai:

Kada mes matėm nužudytus pažįstamus žmones, mes kitaip reagavom į tą. Ir jau atėjo laikas, kada tiesiog laukėm, kada tas [partizanų] judėjimas pasibaigs. Jų buvo mažyn, bet jie buvo žiauresni į galą – iš pradžių dar ne taip (S12¹, 90 m., Šiaulių r. sav.).

Man atrodo, kad tame krašte jiems tiesiog sudėtinga buvo ir tame krašte žudymų ir plėšimų nemažai buvo. Kaip močiutė sakė, kaimo žmonės labiau nukentėjo: jie turėjo partizanus išmaitinti. Ir į mišką eidavo žmonės... Tai nėra vienareikšmiškas man tas dalykas (A12, 28 m., Šiaulių r. sav.).

Anūakai nekvestionuoja senelių minėtų neigiamų partizaninio pasipriešinimo aspektų (kaip ir nuorodų į pralietą „paprastų gyventojų“ kraują), seneliai regimi kaip liudininkai – jie išgyveno sunkų laikotarpį, jų patirtis priimama kaip liudijimas. Kita vertus, integruodami senelių kaip laikotarpio liudininkų patirtį į tai, ką herojinis pasakojimas liudija kolektyvinės atminties lygmeniu, anūakai kvestionuoja reikšmę, senelių teikiamą partizanų kovai: kaip liudininkai jie galėjo ir nematyti, pavyzdžiui, kovos už laisvę tikslo – Nepriklausomybės atkūrimo. „Redaguodami“ senelių pasakojimų reikšmes, anūakai tuos pasakojimus papildo. Antai nurodo, esą

.....
1 Čia ir toliau raide žymimas informantų priklausymas kartai (S – senelių, T – tėvų, A – anūkų), skaitmeniu – tirtai šeimai.

seneliai ar proseneliai partizanų savavališkai paimtą turtą suvokė kaip pagalbą kovojantiems su priešiu:

Jie paliko vieną karvę, vieną arklių – tiek, kiek šeimai reikalinga, kiaulę paliko. Dieve, mama verkė, sako: palaukit, kol vyras grįš, aš dabar viena. Bet nieko jie nesakė, prisipylė [grūdų] – ten daug buvo grūdų (javų, kviečių), – susipylė į maišą [ir] – į vežimą. Ir sakė: parą laiko prašau tylėt kaip žuvis, nes kitaip bus blogai jums, ir... (S5, 79 m., Vilnius).

Kad ir mano močiutė ta pati. Kai vakar pasakojo: atėjo partizanai, išsivedė visus arklius, visus karves. Ir nėra taip, kad močiutė pyksta ant tų partizanų, nes suprato, kad tai yra būtinybė. Bet yra žmonių, kurie tai daro, ir jie turi teisę pykti (A5, 27 m., Vilnius).

Didžiausia priešprieša atsiskleidžia tose pasakojimų vietose, kur iš komunikacinės atminties lygmens ateinantis ne okupantų kraujo praliejimo motyvas susiduria su kovos už laisvę motyvu, – sudėtinga priimti herojų, kurio rankos suteptos. Kraujo praliejimas neatsiejamas nuo dvejonės, ar visos nekonvencinės kovos priemonės yra pateisinamos. Čia atsiranda mąstymas „teisingo“ ir „neteisingo“ kovos būdo kategorijomis, kyla svarstymų apie priežastis žudyti įtariamus kolaboravimu ar simpatizavusius priešui:

Mano brolis jaunesnis buvo, kaip tik šešiolikos metų. Prašo tėvo: leisk į šokius, į miestelį, – septyni kilometrai. Nu, dar paspėsi, šešiolika metų – prisišoksi.

Tasai Starkus [partizanų vadas Antanas Starkus – L. V.] padarė labai stiprų, galingą sprogmenį – pats pasakė, kaip aš padariau, kaip ten dariau, – buvo stiprus. Ir į šitą šokių salę įmetė tą sprogmenį. Nu, ten buvo žiauru, nėra ką sakt (S1, 90 m., Šiaulių r. sav.).

Tai, ką aš girdėjau anksčiau, atrodydavo, [kad] gal mano šeimoj ir giminėj prisikuria tų istorijų, gal jie tikrai buvo kolaborantai ir juos puolė? Dėl to jie sako, kad viskas blogai. Bet ilgainiui susidariau įspūdį, kad buvo visko. Ir [...] atrinkti, [ar] buvo pakankamų priežasčių šeimai išžudyti, ar ne... Tikriausiai nėra pakankamų priežasčių (A12, 28 m., Šiaulių r. sav.).

Nors nesama vienareikšmio kolaboravimo pokariu (kaip ir vėlesniais laikotarpiais) apibrėžimo, justai ne iki galo išplėtotas kolaboravimo su okupantais ir nepritario partizanų veiklai klausimas, verčiantis permąstyti artimųjų santykį su partizaniniu karu. Kas buvo žmonės, nerėmę partizanų? „Arba / arba“ skirtis tarp partizanų bei rėmėjų vienoje pusėje ir okupantų bei talkininkų kitoje pusėje herojinuose kolektyviniame lygmens pasakojimuose savaime neleidžia išterpti kitiems galimiems vaidmenims. Senelių istorijose atsiranda dvejonų, užuominų, kad tie patys žmonės galėjo ir išduoti, ir remti, o herojinio pasakojimo sugestijuojamoms

griežtos skirtys ir mažai artikuliuotas okupantų rėmėjų vertinimas verčia suklusti: kiek ir kokių vaidmenų iš tiesų dar buvo partizaninio karo kontekste? Nėra aiškesnių prasminių rėmų, kuriuose „sutilptų“ artimųjų patirtis.

Supratimo strategija leidžia anūkams sujungti senelių liudijimus su tuo, ką šiūlo kolektyvinis lygmuo. Bandytas suprasti nereikalauja pasmerkti partizanų ar nureikšminti jų kovos idealų – tiesiog leidžia priimti skirtingą, sudėtingą partizaninio karo patirtį. Jis nepasitarnauja herojiniam pasakojimui stiprinti, o sudėtingame okupacijos pradžios, pokario kontekste leidžia pamatyti daugiau pasirinkimų ir vaidmenų. Jis lemia ir aktyvų siekį geriau suprasti anuometinį žmonių būvį partizaniniame kare.

SUSIDŪRIMAS SU SAUGUMO STRUKTŪROMIS

Šis teminis pjūvis labai platus, jame išsidėsto daugumoje šeimų pokalbių išskylančys saugumo struktūrų – NKVD, daugiau KGB, arba saugumo, – teminiai blokai. Greta šių grėsmingų struktūrų ir jų veiklos motyvų, komunikacinės atminties lygmeniu figūruoja ir kitokio pobūdžio liudijimai apie žmonių sekimą: užuominos apie pasiklausymą, struktūroms tarnavusius kaimynus, informacijos rinkimą įvairaus pobūdžio institucijose, darbovietėse. Senelių minimi veiksmų stebėjimo ar informacijos rinkimo darbovietėse faktai anūkų pasakojimuose įgyja dar daugiau svorio. Įdomu, kad perpasakojant atitrūkstama nuo abstraktokos saugumo tarnybų kaip grėsmės ir pavojaus reikšmės, pereinama prie asmeninių visuomenės, kurioje artimieji gyveno, santykių. Iškyla apibendrintos, iš mokyklos įgytos žinios apie gyvenimą vyraujant visuotinio nepasitikėjimo nuotaikai. Sekimas, skundimai, figūruojantys artimųjų – visų pirma ėjusiųjų svarbesnes pareigas – pasakojimuose minimi išplėstai ar tik prabėgomis, ypač kai remiamasi tik iš svetimųjų įgytu žinojimu apie nesaugumą, sutrūkinėjusius žmonių ryšius.

Kai seneliai pasakoja apie pavienius grėsmingus susidūrimus su saugumo struktūromis, visų pirma stalinmečiu, komunikacinės ir kolektyvinio lygmens atminties reikšmės viena kitą papildo, sustiprina. Vyresni ir jaunesni šeimos nariai pasakoja ir perpasakoja vaizdžiai, nuosekliai, nes taip užtikrinama, kad esi teisiųjų pusėje:

Tai čia pradžioj dar negyveno, karininkai buvo, atsivesdavo tardyti žmones. Gyveno tiktai arklininkas jų. Jie turėjo ir arklių (iš kaimo prisivežė), jie turėjo ir karvių, ir kiaules augindavo, bet daugiau tai vat aptarnavo tas arklininkas (S14, 81 m., Varėnos r. sav.).

Vėliau atėjo NKVD'istai. Taip sakė, [kad] jie užgrobė namą, liepė jiems eit šalin, kad namas bus naudojamas jų paskirtim, kad galit, atseit, pamiršt apie savo [nuosavybę] (A14, 25 m., Varėnos r. sav.).

Senelis kalba apie pažinotus KGB pareigūnus ir kaimyniškus santykius su jais, o štai anūkės pasakojime senelio susidūrimas su KGB artimoje aplinkoje labiau sietinas su baime, kad senelis galėjęs nukentėti:

[L]abai buvo išvystytas KGB agentų tinklas [...]. Tai buvo toks saugumietis, globojantis, – prie kiekvienos mokyklos [jie būdavo] – bet jisai buvo mūsų sodo kaimynas. Tai dažnai suvirint, ką padėt reikia, tai žmogiškai šilti santykiai buvo. Tai jis man sako: tu būtinai turi nuvažiuot [į Čekoslovakiją], kitaip tavęs neišleis [į Ameriką] (S8, 80 m., Vilnius).

[P]avyzdžiui, mamos sesės vyras. Jo tėvai, jo tėtis, buvo saugume. Ir jie turėdavo tuos bendrus balius, nu, dar čia iki 1990-ųjų. Ir ten senelis normaliai pasisakydavo, kaip turi būt. Nu, [tas] kažkaip neraportuodavo, matyt, jau iš giminės vidaus šitų pokalbių (A8, 27 m., Vilnius).

Jaunosios kartos pasakojimuose KGB, šnipinėjimo, sekimo temos įgyja dviprasmiškumo. Juose saugumo struktūros tapatinamos su „blogaisiais“, net minėtuoju visuotiniu sistemos blogiu. Kita vertus, jauniems žmonėms tema kelia dvejonų, nes neaišku, kokiame sąraše galėtų figūruoti jų artimieji. Liustracijos proceso suvokimas reikalauja ekspertinių žinių; viešosiose diskusijose išsakomi samprotavimai dėl žmonių įtraukimo į „KGB sąrašus“, į sekimo, informavimo sistemų tinklą ir kolaboravimą verčia likti atsargius, susilaikyti nuo ryškesnių moralinių vertinimų, apmąstyti galimų situacijų ir vaidmenų įvairovę.

Tolesnė citata, kur reflektuojamas girdėtas mamos pasakojimas apie KGB verbutą, bet sugebėjusią išsisukti mamos draugę, jaunosios kartos atstovui leidžia nevienareikšmiškai interpretuoti žmonių pasirinkimus ir elgesį sudėtingu istoriniu laikotarpiu:

Manau, kad [tai buvo] tipinės situacijos: [...] kažkas ten prisidirba, kažkas ten yra komjaunuolis, kažkas ideologinis, kažkas nori padėt (A12, 28 m., Šiaulių r. sav.).

Gana aiškiai suvokiamų skundimo, išdavystės ir nukentėjimo kategorijų ir ribotų faktinių žinių sąveika, nuojauta, ką ir kuriuo režimo iki „lūžio“ etapu galėjo reikšti bendradarbiavimas su saugumo struktūromis, leidžia daryti interpretacijas, paremtas, viena vertus, abstrakčiu visuotinio blogio vaizdiniu, kita vertus, žmonių, dirbusių represinio pobūdžio struktūrose ar kitaip jiems talkinusių, miglotu paveikslu, tačiau apimančiu konkrečias pavardes. Taip pat reikia turėti omenyje, kad jos daromos turint ribotas žinias – atsižvelgiant tiek į artimųjų pasakojimų nuotrupas ar tylą, tiek į gausias, bet nesistemingas viešąsias diskusijas.

Mąstant apie kolektyvinės atminties lygmenį, KGB ir jų pirmtakų – sovietinių saugumo struktūrų – tematika išryškėja pasakojant apie nukentėjimą nuo okupan-

tų, ginkluotojo pasipriešinimo slopinimą, išnyra pasakojant apie tremtį. Kankinimo, kalinimo, bausmių, galiausiai persekiojimo, apklausų ir tardymų įvaizdžiai lieka kertiniai, reprezentuojantys abstrakčias KGB ar saugumo sąvokas, apimančias ir organizacijos pirmtikes MGB bei NKVD. Minint susidūrimus su vėlesnio meto saugumo struktūrų veikla, pasitelkiami sekimo, stebėjimo, informavimo kanalų motyvai:

Administratore dirbau viešbuty, Kaune. [...] Ekskursijų tenais būdavo: Leningradas, Sankt Peterburgas – ne, tada nesivadino, – Leningradas, Maskva, atvažiuodavo kreiseriu, apgyvendindavo. O tas jau vadovas buvo, [iš] NKVD, labai viską žiūrėjo. Žodžiu, aplinkui buvo tų ir mūsų [saugumiečių] – žodį ištarsi, tai nežinai, kur ir atsidursi. Buvau įskūsta, nes [...] brolienė išvažiavo į Ameriką [...]. Saugumą, antrą aukštą, [aplankiau] (S11, 85 m., Kaunas).

[T]ai ten irgi apie tą saugumą – kaip ten visi sekimai. Jeigu kokia užsieniečių delegacija, tai ten žinodavo, kas per žmonės ateina, ir panašiai (A11, 33 m., Vilnius).

Čia svarbu ne istorinis tikslumas, bet saugumo struktūroms teikiama reikšmė: jos reprezentuoja blogąją, represinę santvarkos pusę, siejasi su visuotinio blogio samprata. Tai savaime nekeltų iššūkių norint apmąstyti artimųjų praeitį: represinė politika yra neatsiejama nuo saugumo struktūrų veiklos, taigi visuotinio blogio priskyrimas, represinių struktūrų pasirodymas artimųjų pasakojimuose, atrodo, yra pagrįstas, nereikalauja būti giliau reflektuotas. Pilkąją zoną kuria būtent vėlyvasis laikotarpis ir sąsajos su KGB – mįslingi sąrašai, jų (ne)iššviešinimas, nebaigtos, neįgyvendintos iliustracijos klausimai. Čia kuriasi tam tikri posovietiniam regionui būdingi mitai: kaip teigia Péteris Aporas, Sándoras Horváthas ir Jamesas Markas, cituodami Laviniją Stan, „visi turėjo savo bylas“ arba „informantai patys buvo aukos“ (2017: 6). Neaiškumas, pasakojimų apie sąrašus nuotrupos anūkų kartai siejasi su gan aiškiai apibrėžta saugumo struktūrų kaip visuotinio blogio, režimo, kankinusio ir persekiojusio žmones, samprata. Tai kelia dvejonų, nepatogumą dėl netiesioginių sąsajų su neaiškiai apibrėžto kolaboravimo klausimais; per šeimos pokalbius vengiama tai nuosekliau aptarinėti, ieškoma visokių pateisinimų.

KGB minėjimas artimųjų pasakojimuose, jei nėra aktualizuojamas tardymų, šnipinėjimo, apklausų kontekstas, kelia savotišką įtampą ir poreikį atsargiai pagrįsti, kodėl tai minima. Politinių diskusijų erdvės nuotrupos, vienu ar kitu veikėjų kaltinimas buvimu KGB agentu (pavyzdžiui, svarstymai, kurie KGB agentai buvo patekę į Sąjūdį, kurie iš žymių rašytojų ar menininkų sluoksniu priklausė šiai struktūrai, galėjo sekti ir pranešinti apie kolegas, o gal ir prisidėti pastariesiems nukenčiant) ataidi ir jaunosios kartos netolimos praeities refleksijoje. Agento, KGB talkininko, sąvoka praėjus trims dešimtmečiams po „lūžio“ jau yra įgijusi bendrinį

pobūdį: hipotetinis priklausymas anuometiniam KGB ar talkinimas KGB, įrodytas ar numanytas, – tai bendresnio pobūdžio apibūdinimas, šiandien pasitelkiamas kalbant apie antivalstybiškai, nepatriotiškai nusiteikusius asmenis ar grupes. Miglotas žinojimas, abstrakčios kagėbisto etiketės lipdymas pasitelkiamas norint sumenkinti, supriešinti, nusakyti žmogų kaip netinkamą. Tai matyti ir šiandien, pavyzdžiui, bandant atsekti kurio nors politiko, visuomenininko sąsajas su sovietinio saugumo institucijomis, abejojant jo ar jos lojalumu demokratinei valstybei.

Netikrumo, nejaukumo atmosferą, apmąstant galimas artimųjų sąsajas su sovietinio saugumo struktūromis, stiprina galimybė pamatyti pažįstamas pavardes virtualiojoje erdvėje. Viename iš Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimų centro interneto tinklalapių tam tikru metu buvo pateikiamas KGB rezervistų sąrašas (2021 m., keičiantis vadovybei, kito ir galimybė pasiekti šiuos duomenis), be to, skaitmeninėje erdvėje, socialiniuose tinkluose vis daugėja su KGB veikla susijusių dokumentų: pavyzdžiui, Lietuvos ypatingasis archyvas nuolat atnaujina duomenis apie partizanus interneto svetainėje ir socialinių tinklų paskyrose, jose pateikia įvairaus pobūdžio duomenų, susirašinėjimą, oficialius dokumentus, nuotraukų ne tik iš ginkluotojo pasipriešinimo bei jo malšinimo, bet ir iš vėlesnių laikų. Pavyzdžiui, tokios yra KGB sukauptos nuotraukos, kuriose užfiksuoti ne tik sekami disidentinę veiklą galbūt vykdę žmonės, bet kai kada ir patys darbuotojai, jų išvykos ir kitkas.

Tatiana Vagramenko ir Gabriela Nicolescu, pasitelkdamos Susanos Crane mintis apie Holokausto fotografijas, skaitmeninėje erdvėje šiandien pasiekiamas komunistinio laikotarpio saugumo struktūrų darytas nuotraukas ragina vertinti kaip vaizdus, iškeltus iš senojo konteksto ir „įtrauktus į visiškai naujus pasakojimus“ (2021: 25). Siekiant šviesti visuomenę apie saugumo struktūrų veiklą ir viešinti jų pačių sukauptus duomenis apie besipriešinusius žmones (ir apie save pačius), kyla įvairaus pobūdžio kliūčių, taip pat etinių: informacijos viešinimui gali prieštarauti tie, apie kuriuos buvo renkami duomenys, juos gali veikti emocinis praeities įvykių krūvis. Mąstant apie kaltuosius – saugumo struktūrų darbuotojus, informantus ir jų palikuonis – taip pat labai aktualūs panašaus pobūdžio etiniai ir duomenų apsaugos klausimai. Pavyzdžiui, duomenų apie su KGB sovietmečiu susijusius žinomus asmenis viešinimo peripetijos Lietuvos Respublikos Seime vėl svarstytos 2021 m., kai, priimant sprendimą dėl tuometinio Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro direktoriaus atleidimo, buvo sudaryta parlamentinė darbo grupė, turėjusi įvertinti situaciją įstaigoje [1].

Galimybė archyvuose rasti artimųjų atvaizdų ir moralinis galimo atradimo vertinimas neatsiejamas nuo to, kaip priimta prisiminti ir interpretuoti laikotarpį, taigi ir su juo susijusį dokumentinį, vizualųjį paveldą. Archyvų duomenys atsiveria ne tik jaunajai kartai, tačiau jos atstovės ir atstovai yra aktyvesni skaitmeninės erdvės

virtotojai. Jiems lengviau aptikti duomenų apie artimųjų praeitį. Be asmeninės skaitmeninės panaudos, dokumentų ar nuotraukų pamatymo skaitmeninėje erdvėje, šios kartos nariai spręš ir tolesnius duomenų – tiek nukentėjusiųjų, tiek kaltųjų – viešinimo, teisėto naudojimo etikos klausimus.

Tik iš šeimos pokalbių, neišplėtotų pasakojimų, užuominų galima suprasti, kad šeimos nariai buvo įtraukti į kokį nors rezervistų sąrašą, kuriame būti nėra „patogu“. Atsitiktinai iškilus tėvų kartos atstovo, šeimos nario, „kortelės“ klausimui, anūkas pasitelkia neišvengiamybės argumentą:

Jis kažkaip atsilaukė, neįstojo. Bet kortelė buvo užvesta. KGB kažkoks atsargos [karininkas], kažkoks – nežinau, kažkokie ten [buvo] (T15, 61 m., Lazdijų r. sav.).

Turbūt tais laikais, jeigu su aukštuoju išsilavinimu, į atsargą traukdavo, į sąrašus (A15, 36 m., Lazdijų r. sav.).

Subjektyvi istorinio laiko nuovoka, netiksliai įsivaizduojamos įvairių sovietmečio etapų ribos apsinkina kartos po „lūžio“ gebėjimą suvokti vėlyvąjį sovietmetį bei bandymą artimųjų patirtį pamatyti platesniame kontekste. Vienintelės gan tikslios (ar bent iš kitų išsiskiriančios) reprezentacijos, aiškiau nurodančios, kaip iš principo reikia suvokti ir prisiminti saugumo struktūras, – tai okupacinį laikotarpį įamžinantys muziejai ir memorialai. Muziejai, ekspozicijos taip pat yra atminties tarpininkai, kartu šaltiniai, kuriais žmonės kliaujasi ieškodami informacijos apie įvairius praeities laikotarpius (Kuhn 2010; Rosenzweig, Thelen 2000).

Lietuvos ugdymo, švietimo, tarptautinio reprezentavimo kontekste vienas iš svarbiausių sovietinę praeitį primenančių muziejų – tai buvusiuose saugumo struktūrų (tiek hitlerinės, tiek sovietinės okupacijos) rūmuose įrengtas Okupacijų ir laisvės kovų muziejus. Tai, kad jis įrengtas patalpose, susijusiose su represijomis ir teroru, atspindi bendresnio pobūdžio tendenciją: muziejaus įsteigimas buvusių represinių struktūrų pastatuose žymi simbolinį jų perėmimą, pergalę prieš neteisę. Įsteigiant muziejų tokiose patalpose siekiama sukelti kuo stipresnes emocijas lankytojams (Klumbytė 2020; Crowley, Kapaló, Nicolescu 2021). Pastatas, kuriame įsikūręs muziejus, ima reprezentuoti nugalėtą, įveiktą režimo blogį.

Konceptualiai kitokio pobūdžio svarstymų, pakurstytų giluminių dvejonių ir klausimų apie kaltę, kyla ėmus figūruoti žinomoms pavardėms ir jų (ne)buvimui „sąrašuose“. Kolaboravimo klausimą gaubia neaiškumas, dvejonės nugula net jaunesniųjų pasakojimuose, jei artimųjų pasakojimų nuotrupos, ribotos žinios susiduria su kolektyvinės atminties lygmeniu, jo ribomis ir „pilkąja zona“.

IŠVADOS

Dalies šio platesnio, kokybinio interpretacinio, atminties tyrimo duomenų analizė atskleidžia painių reikšmių, siejamų su kolaborantais, kolaboravimu ar jo nuojauta, paveikslą. Žmonėms kančią sukėlusių saugumo struktūrų oficialios reprezentacijos permąstomos ir šeimos narių pasakojimuose. Partizaninio karo atminties teminis pjūvis dar kartą atskleidžia sudėtingą herojinio oficialaus pasakojimo „poveikį“ šeimos prisiminimų lygmeniui. Nerimas nežinant, ar artimųjų baimė, skeptiškas partizaninės kovos vertinimas nereiškia, jog jų atstovauta „tai kitai“, ne kovotojų už laisvę, pusei, verčia nutylėti tam tikrus šeimos narių pasakojimų elementus.

Matyti, kad komunikacinę atmintį šeimoje veikia kolektyvinės atminties tarpininkai – muziejai, paminklai, minėjimo praktikos – ir praeičiai jų teikiama reikšmė. Vis dėlto seneliai, pasakodami apie susidūrimo su saugumo struktūromis patirtį, šį susidūrimą vertina ne taip griežtai – kaip laikotarpio neišvengiamybę. Tai, kas išryškėja analizuojant skirtingų šeimos kartų, bet visų pirma anūkų, atminties darbą, rodo, viena vertus, tam tikrą siekį suprasti artimųjų patirtį, kita vertus – pastangą artimųjų sovietmečio patirtį suderinti su šiandieniniu to laikotarpio vertinimu. Atminties darbo iššūkiai, susiję su artimaisiais, savo šaknimis, neretai tarsi nustumia į paraštes šiandien nepatogią vyresniųjų patirtį. Tai iliustruoja griežtų atminties politikos sprendimų reikšmę perduodant atmintį iš kartos į kartą: jaunesni šeimos nariai linkę atmesti vyresnių turimą sovietinio režimo patirtį, neliudijančią pasiaukojančios kovos už laisvę naratyvo. Valstybės diegiama kolektyvinės atminties „versija“ perkonfigūruoja dalijimąsi prisiminimais šeimoje, kurioje esama buvusio režimo liudininkų ir jų palikuonių. Tačiau permąstant kolaboravimo atminčių klausimus vis dėlto atsiskleidžia ir oficialiųjų, valstybinio lygmens, pasakojimų „įtrūkiai“, o kolektyvinis nenuilstamos kovos su okupantais paveikslas iki galo neištrina miglotų išdavystės, antivalstybinio elgesio, laisvės kovotojų klaidų ir nekaltųjų kraujo praliejimo motyvų.

Painus šeimose reflektuojamų kolaboravimo reikšmių paveikslas leidžia pamatyti viešųjų diskusijų dėl sovietmečio relikto (tiek materialiuųjų, tiek nematerialiuųjų) neišsprendžiamumą. Kol dar gyva sąsaja su laikotarpio liudininkais, sunku tikėtis, kad praeitis bus vienareikšmiškai nubraukta, pasirenkant įamžinti tik pasipriešinimo ir laisvės siekimo suaktualinimu grįstą praeities prie buvusio sovietinio režimo versiją. Viešosios diskusijos apie galimą žymių žmonių kolaboravimą nėra tik politinis klausimas *per se* – į jį įeina ir Lietuvos gyventojų artimųjų patirtis, atsiskleidžianti iš šeimos kartų istorijų ir nutylėjimų prisimenant nevienalypi, sudėtingą laikotarpį.

INTERNETO ŠALTINIS

- [1] „Sprendimas dėl darbo grupės dėl situacijos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre sudarymo“ (2021 m. vasario 10 d. Nr. SV-S-45), e-seimas.lrs.lt (<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/1678c6a06ba211eb970de099d06ce4bd?jfwid=zzkff5n1m>).

LITERATŪRA

- Apor Péter, Horváth Sándor, Mark James 2017. *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, London: Anthem Press.
- Assmann Jan 2011. “Communicative and Cultural Memory”, in: *Cultural Memories. The Geographical Point of View*, edited by Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder, (*Knowledge and Space 4*), London, New York: Springer, p. 15–27.
- Bartlett Frederic 1932. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Budrytė Dovilė, Resende Erica, Becker Douglas 2020. “‘Defending Memory’: Exploring the Relationship Between Mnemonical In/Security and Crisis in Global Politics”, *Interdisciplinary Political Studies* 6 (1), p. 5–19.
- Budrytė Dovilė 2018. “Gendering ‘History of Fighting and Suffering’: War and Deportation in the Narratives of Women Resistance Fighters in Lithuania”, in: *Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States*, edited by Violeta Davoliūtė, Tomas Balkelis, Central European University Press, p. 103–117.
- Budrytė Dovilė 2021. „Lytis, karas ir atmintis: ‘atminties taškai’ Lietuvos partizaniniame kare (1944–1953) dalyvavusių moterų pasakojimuose“, *Lietuvos etnologija* 21 (30), p. 127–148.
- Ciobanu Monica 2019. *Repression, Resistance and Collaboration in Stalinist Romania 1944–1964: Post-communist Remembering*, London: Routledge.
- Crowley David, Kapaló James, Nicolescu Gabriela 2021. “Introduction. Visual Ethics after Communism”, *Martor* 26 (10), p. 7–22.
- Davoliūtė Violeta 2015. “Multidirectional Memory and the Deportation of Lithuanian Jews”, *Etniškumo studijos = Ethnicity Studies* 2, p. 131–150.
- Erl Astrid 2011. *Memory in Culture*, London: Palgrave Macmillan.
- Ėmužis Marius 2020. *Partizanė. Monika Alūzaitė – moteris laisvės kovose*, Vilnius: Baltos lankos.
- Gildea Robert 2006. “Myth, Memory and Policy in France Since 1945”, in: *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, edited by Jan-Werner Mueller, Cambridge: Cambridge University Press, p. 59–75.
- Haag Hanna 2016. “Weitergabe von Transformationserfahrungen. Die DDR im Gedächtnis der Nachwendegeneration”, in: *Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes*, herausgegeben von Adriana Lettrari, Christian Nestler, Nadja Troi-Boeck, Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, p. 89–106.
- Ivanauskas Vilius 2014. „Ne už tokią Lietuvą dėjome parašą: istorijos politika posovietinėse Lietuvos kultūrininkų trajektorijose“, *Darbai ir dienos* 62, p. 209–227.
- Jurkutė Mingailė 2015. “Soviet Manipulation of the Memory of the Lithuanian Guerilla War”, *Polish Political Science Review = Polski Przegląd Politologiczny* 3 (1), p. 4–16.
- Kirss Tiina 2005. “Survivorship and the Eastern Exile: Estonian Women’s Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations”, *Journal of Baltic Studies* 26 (1), p. 13–38.
- Klumbys Valdemaras 2021. *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

- Klumbytė Neringa 2020. "Sovereign Pain. Liberation and Suffering in the Museum of Occupations and Freedom Fights in Lithuania", in: *Museums of Communism: New Memory Sites in Central and Eastern Europe*, edited by Stephen M. Norris, Bloomington: Indiana University Press, p. 23–45.
- Krawatzek Felix 2022. "Remembering a Contentious Past: Resistance and Collaboration in the Former Soviet Union", *East European Politics and Societies and Cultures* 36 (1), p. 298–327.
- Kripienė Enrika 2020. „Vyrų ir moterų santykiai Lietuvos partizanų gretose“, *Genocidas ir rezistencija* 1 (47), p. 81–96.
- Kuhn Annette 1995. *Family Secrets. Acts of Memory and Imagination*, London, New York: Verso.
- Kuhn Annette 2010. "Memory Texts and Memory Work: Performances of Memory in and with Visual Media", *Memory Studies* 3 (4), p. 293–313.
- Mackonis Adolfas 2009. „Geriausio paaiškinimo išvedimas. Tarp dedukcijos, indukcijos ir abdukcijos“, *Problemos* 76, p. 150–161.
- Mälksoo Maria 2015. "‘Memory Must Be Defended’: Beyond the Politics of Mnemonical Security", *Security Dialogue* 46 (3), p. 221–237.
- Mälksoo Maria 2021. "Militant Democracy in International Relations: Mnemonical Status Anxiety and Memory Laws in Eastern Europe", *Review of International Studies* 47 (4), p. 489–507.
- Merkinaitė Simona 2021. „Istorikas A. Nikžentaitis: Lietuvoje yra daug nepamatuotos euforijos kalbant apie Sovietų Sąjungos griūtį“, *Bernardinai.lt*, rugpj. 23 (<https://www.bernardinai.lt/istorikas-a-nikzentaitis-lietuvoje-esama-daug-nepamatuotos-euforijos-kalbant-apie-sovietu-sajungos-griuti/>).
- Narvselius Eleonora, Grinchenko Gelinada 2018. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*, London: Palgrave MacMillan.
- Nugin Raili 2021. "Rejecting, Re-shaping, Rearranging: Ways of Negotiating the Past in Family Narratives", *Memory Studies* 14 (2), p. 197–213.
- Olick Jeffrey 2016. *The Sins of the Fathers. Germany, Memory, Method*, Chicago: University of Chicago Press.
- Paskočiumaitė Greta 2022. „Antisovietinio partizaninio karo pasakojimas: vienos šeimos atvejis“, *Tautosakos darbai* 63, p. 35–61.
- Petrauskienė Aistė 2017. *Partizaninio karo vietos: įamžinimas ir įpaveldinimas Nepriklausomoje Lietuvoje*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Pocius Mindaugas 2009. *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Putinaitė Nerija 2007. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai.
- Ramonaitė Ainė, Kavaliauskaitė Jūratė 2011. *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, Vilnius: Baltos lankos.
- Rimaitė-Beržiūnienė Viktorija 2022. „Vizualioji saugumizacija: partizaninio karo įpaminklinimas Lietuvos užsienio ir saugumo politikoje“, *Politologija* 106 (2), p. 11–52.
- Rosenzweig Roy, Thelen David 2000. *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*, New York: Columbia University Press.
- Satkauskytė Dalia (sud.) 2015. *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Streikus Arūnas (ed.) 2022. *The Unknown War: Anti-Soviet Armed Resistance in Lithuania and its Legacies*, London: Routledge.
- Šutinienė Irena 2011. „Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Panemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose“, in: *Panemunėlis 2, (Lietuvos valsčiai 22)*, sudarė Venantas Mačiekus, Povilas Kriškčiūnas, Vilnius: Versmė, p. 1557–1588.
- Švარიčkova Slabakova Radmila 2021. "Czech Family Stories of Communism. Family Memories at the Intersection of Family Values, Family Relations and National Memory", in: *Family Memory: Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective*, New York: Routledge, p. 79–95.

- Vagramenko Tatiana, Nicolescu Gabriela 2021. “The Hand at Work or How the KGB File Leaks in the Exhibition”, *Martor* 26, p. 24–46.
- Vaišnys Andrius, Kasčiūnas Laurynas, Jastramskis Mažvydas, Keršanskas Vytautas, Buinauskas Darius, Kojala Linas, Klimanskis Simonas, Garbačiauskaitė-Budrienė Monika, Legatas Šarūnas 2017. *Rusijos propaganda: analizė, įvertinimas, rekomendacijos*, Vilnius: Rytų Europos studijų centras (http://www3002.vu.lt/uploads/news/id987/RESC%20monografija_propaganda.pdf).
- Vaitkevičius Vyktintas, Petrauskienė Aistė 2019. *Lietuvos partizanų valstybė*, Vilnius: Alma littera.
- Vervečkienė Liucija 2024. “Remembering the Anti-Soviet Partisan War in Lithuania, 1944–1953: The Effects of Heroization at Different Levels of Remembrance”, *Memory Studies* 17 (6), p. 1311–1326.
- Zake Ieva 2017. “The Exempt Nation: Memory of Collaboration in Contemporary Latvia”, in: *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*, edited by Péter Apor, Sándor Horváth, James Mark, London: Anthem Press, p. 59–80.
- Žilinskienė Laima 2015. „Šeimos atmintis“, in: *Šeiminiai pokyčiai atvirų Europos sienų ir Globalaus mobilumo akivaizdoje: resursai, procesai ir praktikos*, sudarė Irena Juozeliūnienė, Julie Seymour, Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 93–112.
- Žilinskienė Laima 2020. “Doing Family Memory in the Case of Emigration Experience”, in: *Making Lithuanian Families Across Borders: Conceptual Frames and Empirical Evidence*, edited by Irena Juozeliūnienė, Julie Seymour, Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 159–179.
- Welzer Harald, Lenz Claudia 2007. “Opa in Europa: erste Befunde einer vergleichenden Tradierungsforschung”, in: *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, herausgegeben von Harald Welzer, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, p. 1–15.
- Welzer Harald 2005. “Grandpa Wasn’t a Nazi: the Holocaust in German Family Remembrance”, *International Perspectives* 54, p. 1–31.
- Welzer Harald 2010. “Re-Narrations. How Pasts Change in Conversational Remembering”, *Memory Studies* 3 (1), p. 5–17.